

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ САРЫНДАР ҚОЛДАНЫСЫ

*Galiya TOKTIMANOVA**

Түйіндеме

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы сарындардың қолданысы жайлы қарастырылады. Көркем туындыдағы этно-фольклорлық үрдіс, сарын түрінде ғана көрініп, ол кейіпкер тұлғасын, жан әлемін жайып салудың әдісі ретінде авторлық баяндау мен шешімде көбірек көрініс табады. Ол уақыт этно-фольклорлық дүниетаныммен мазмұндас. Екі түрлі таным мен адам типінің арасындағы қарым-қатынас қайшылығына зерделей үңілу, талантты қаламгерлерге тән қасиет. Сарын — ән жанрының речитативті саласының бір түрі. Қазіргі таңда сарындарды қазақ прозасынан көптеп кездестіруге болады. Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романынан да кездестіруге болады. Шын суреткер - бір қалыптан шыққандай өз тегі, өз заманының ортақ ұлы ғана емес, ол – қайталанбас дарынды дара тұлғасымен, шеберлігімен, ерекше қатынас – көзқарасымен өзі жасаған сом суретке өз қолтаңбасын қалдыра алатын адам.

Түйін Сөздер: Интеллект, Социалистік реализм, Интеллект, Рационалды және интуитивті.

KAZAK NESRİNDE MOTİFLERİN KULLANIMI

Özet

Bu yazıda çağdaş Kazak nesrindeki motiflerin kullanımı ele alınmıştır. Edebî eserdeki etno-folklorik gelenek, sadece motif şeklinde karşımıza çıkarak kahramanın kişiliğini, iç dünyasını ortaya koymanın bir yöntemi olarak daha çok yazarın anlatımında ve kararlarında görülür. Söz konusu zaman, içerik açısından etno-folklorik dünya görüşüyle benzerlik arz eder. İki farklı tanım ve insan tipinin arasındaki ilişki aykırılıklarını derinlemesine inceleme, sadece yetenekli bir yazara has özelliktir. Motif: şarkı (türkü) türünün müzikli konuşma içerikli kollarından biridir. Günümüzde Kazak nesrinde motiflere bolca rastlamak mümkündür. Talasbek Asemkulov'un "Taltüs" (Tam Öğle Vakti) romanında da bunlara rastlanmaktadır. Gerçek bir yazar kendi soyunun, kendi zamanının ortak evladı olmakla birlikte eşi benzeri olmayan bir yetenek sergileyen kişiliğiyle, ustalığıyla farklı bir yaklaşımı, fikirleriyle kendisinin meydana getirdiği büyük resme kendi izini bırakabilen kişidir.

Anahtar Sözcükler: Aydın, Sosyalist Realizm (Gerçekçilik), Zekâ, Rasyonel ve İçgüdüsel.

THE USE OF MOTIVES IN KAZAKH PROSE

Abstract

The article deals with the use of the Kazakh saryn in modern Kazakh prose. Ethno-folklore process in works of art is presented only in the form of a saryn, as this is a method of exposing the character, the essence of authorship and decision. This time is like ethno-folkloric view. The study of contradictions between the two types of cognition and the human race is a characteristic of talented writers. Saryn is one of the varieties of recurring branches of the genre of the song. Nowadays one can see many saryns in prose. You can see Talasbek Asemkulov's

* Öğr. Gör., Kazakistan - Rusya Tıp Üniversitesi, Almatı / KAZAKİSTAN, el - mek: g.toktyman@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2806-9953>

novel "Afternoon". A real artist is a person who is not only an ordinary son of his time, but also a person with a unique talent, skill, special attitude - a person who can leave his trace in his works.

Key Words: Intellectual, Social Realism, Intelligence, Rational, Intuitive.

Қазіргі қазақ прозасындағы фольклордың мәні ұлттық өмір салтымыздағы он саусағынан өнері тамған тұлғаларды сомдауынан көрінеді. Бұрынғы қазақ тұрмысындағы ұсталық, зергерлік өнерінің іздерін көркем шығарма арқылы қайта тірілту Таласбек Әсемқұловтың «Тал түс» атты туындысының ғана емес, қазіргі қазақ прозасының тың тақырыбы деуге болады. Себебі «Шебердің қолы ортақ» дейтін халқымыз темірден түйін түйген ұста, шеберлерді заманының толыққанды тұлғалары ретінде таныған. Көп уақыт бойына социалистік реализм талаптары тұрғысынан ғана қарағандықтан ұлттық ой-өрісіміздегі мұндай халықтық идеалдар көмескіленген.

Кезінде Мұхтар Әуезов әдебиеттегі ұлттық тұлға мәселесіне ерекше назар аударған. «Ойлы адам интеллектуальный адам дегеніңіз кім? Әрине бұл «оқымысты» немесе «интелегент» деген сөзімен барабар емес» – деп жазды ол «Заман шарты» деген мақаласында.

Энциклопедиялық көп жақтан хабардар болу да интеллектің тереңдігін танытпайды. Қазіргі білім жеке ғылым саласына тереңдейтін мамандықты тілейді. Аристотельдің, Абуғали Ибн Синаның, Леонардо да Винчидің жан-жақтылығы бұл күнде мүмкін емес. Дәуіріміз бізден өзгені тілейді. Адамзаттың көп ғасырлы мәдениеті бізге қалдырған мұра да өз дәуірің туралы жауапты терең ойлан дейді. Ал біздің әдебиетіміз анық күткен қадірлі замандасымыздың өзі де өзінің дәуірін барлық қайшылықтарымен, бар кең көлемін де даналықпен қамтып, тани білетін адам [Жүнісбекова, 2004: 140].

М.Әуезов, міне, дәл осындай адамның жүрегін, жанын, жалынды ойын кең де терең күйде ашып бере білуді бүкіл жазушыларымызға парыз қылып тартты. Оның ой еңсесі биік, парасатты, жаны таза, сезімі сұлу адамның көркем өнерде бейнеленуін, яғни кейіпкер парасатының көрінісін жазушының өз интеллекті тереңдігі мен кеңдігін туындысы деп тануы жайдан-жай емес! Шығармадағы диалог арқылы берілген басқалардың Ахметжан ұста жайлы ой-пікірлері болашақ кейіпкердің кім екендігінен хабардар етеді.

Айтып отырғандарың Ахметжан ғой, – деді Сабыт, – Иә, кезінде қару соққан.

– Ол кісіге қалай жолығамыз? – деді әйелдердің бірі. Осы кезде «Ассалаумағаләйкум!» деп даусын әндете созып Ахметжан кіріп келген. Сабыт мырс етті.

– Өне, кімді айтсаң сол келеді деген. Ахметжан аталарың осы. Отырған жұрт жапатармағай орнынан тұрып сәлем берген.

– Аман болындар, балалар, – деді Ахметжан жайғасып отырып жатып, – Мені де іздейтін адам бар екен-ау.

Қонаққа баратындай таза киініп, беліне қанжары мен кісені бар ауыр қамар белбеу тағыныпты.

– Жауға баратындай жасаныпсың ғой, – деді Сабыт күліп.

– Пах, мынау баяғының қамар белдігі ғой, – деді Күлбағила тамсанып. – Ой, дүние-ай, баяғының қыз-жігіттері тағынып жүруші еді ғой.

Белдікті көріп қонақтардың көзі жайнап кетті.

Белдігіңізді шешіңіз деп айтуға ұялып отырмын, – деді Арслан күліп, – Бірақ көргім де келіп, өліп бара жатырмын.

Несі бар, – Ахметжан белдікті сырт еткізіп ағытып Арсланға ұсынған. – Мә, көр.

Пісмiллә, – Арслан ауыр белдікті алдына салды. Әуелі қанжарды қыннан суырған. – Дыбыссыз шықты. Лыпып тұр.

– Сабытқа қарады, – Не деген керемет! Бұл не темір сонда?

– Бұны қарала жүз дейді, – Ахметжан қанжардың жүзін қасықпен қағып қалды. Қанжар шың ете қалған.

Сабыт қанжарға қарап отырып ойлана тіл қатқан, – Жүзін қарамайсың ба, қылпып тұр. Баяғыша, түйені шапса ыңқ еткен дейтін қылыш пен қанжар осы ғой. Не кереметі бар екенін білмеймін, бірақ қару асынған адамға рух дариды. Адамның еңсесі биіктейді, ештеңеден қорықпайтын болады. Бұл бір таңғажайып нәрсе.

– Бізде де, Кавказда, үкімет қару асынғанды қойдырамыз деп қанша алысты, – деді Арслан біртүрлі жұмбақ жымып,

– Қариялар айтады, белінде қанжары бар, беталбаты келе жатқан талай адамды НКВД ұстап алып, жазықсыздан-жазықсыз азаптап өлтірді деп. Бар жазығы – атасының қанжарын асынып шыққандығы. Бірде көрші ауылға бара жатқан қасапшыны ұстап алып, тергеп, ақыры суық қару ұстағаны үшін деп айдауға жіберіпті.

Жазушы Ахметжан ұстаның қолы ғана ісмер емес, ой-өрісі кең, өткен-кеткен тарихтан мол хабары бар жан екендігін аша түсу үшін ас үстіндегі оның әңгімесін береді. Әңгіме ішіндегі әңгімеден оқырман да ұсталық өнердің қыр-сырына бойлап, оны үйрену, меңгеру, сол жолдағы шыңдалу өнегесімен қаныға түседі.

Шығармада Ахметжанның әңгімешілдік қыры, өткен мен бүгінді шебер қиюластырып, тағлымды тұстарын баяндай білетін өнері ерекше көзге түседі. Бұл үшін жазушы еске алу, еске түсіру әдістерін қаламгерлік шеберлікпен пайдалана білген. Өйткені, «Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түпкірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімдердің, белгілі бір оқиға – бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Еске алу – ішкі монологтың өріс алуына, оның өркендеп дамуына түрткі болар, яғни тұңғыық ойға берілудің алғашқы баспалдағы да» [Әбдезұлы, 2006: 174].

Шын суреткер - бір қалыптан шыққандай өз тегі, өз заманының ортақ ұлы ғана емес, ол – қайталанбас дарынды дара тұлғасымен, шеберлігімен, ерекше қатынас – көзқарасымен өзі жасаған сом суретке өз қолтаңбасын қалдыра алатын адам. Әрбір біргеі, кесек өнер туындысын бағалағанда біз бұл ерекшелікті ескермей кете алмаймыз. Бұл – нақты құбылыс пен адам бауырластығынан туатын шындық.

Автор әңгіме сюжетіндегі еске түсіру әдісін тереңдете түсіп, ойдан ой өрбітеді. Сол арқылы Ахметжан кейіпкердің ұстазымен тұстас өмір сүрген шеберлердің тұтас бір тұлғасын сомдайды.

Және бір шеберді көргенім бар, – деді Сабыт. – Баяғыда, он бестен жаңа асқан кезім, жолым түсіп, мынау Кереку жақтағы елді араладым. Сонда, бәсентейн деген елде Камалидден деген ұста бар екен. Темірдің, ағаштың шебері. Іздеп бардым. Бір, қалың тоғай өскен биік төбенің етегінде там үй соғып алып сонда тұрады екен. Келдім. Бір көзінің аз-маз ағы бар, басы жылқының басындай ұзын, абсиган, қартамыстау, бірақ әлі еңкеймеген адам екен. Бір нәрсе ерітіп отыр. Онысы күміс екен. Ұстаның жөн-жоралғысын ол кезде қайдан білейік, жаспыз ғой. «Ассалаумағалейкүм» – дедім. Сәлемімді алмады. Шамданып қалдым. Қайтадан сәлем бердім. Ту сыртымнан бәйбішесі

келіп жеңімнен тартты. Қарағым, ұста жұмыс істеп отыр, оты мен күмісін айнытып жібересің, отыра тұр, артынан амандасарсың деді. Жарым сағаттай отырдым. Ұста тапжылатын емес. Ақыры я, тәуба деп орынан тұрды. Басындағы ноғай тақиясын шешіп терін сүртінді, содан кейін барып қана, мені жаңа көргендей шұрқыраса амандасқан. Жазушы мән берген ұстаның ісіне берілген осы бір сәті – кез-келген творчество адамына тән құбылыс. Себебі, ынта-зейінін ойға алған ісіне қадап, өзге дүниені ұмыту – шығармашылық адамының шабытының шамырқанған шағы. Ол ұсталық істегі алтын мен күміс секілді асыл бұйымдарға қатысты тіптен тереңдей түсетінін таныту арқылы автор халқымыздың қасиетті өнерінің қадір-қасиетін бейнелей білген. Кейіпкердің келесі әңгімесі арқылы танылатын Арқада өткен Кәмәлия шебер жайлы әңгімеде оның сезімге беріктігі, өнерпаз жанға асқан құрметі мен ақ ниеті айқын ашылған. Мінезі шайқылау, қылжақбас адам екен. Қонақ қылды. Ертеңіне бұйымтайынды айт деді. Бір домбыра шауып берсеңіз дедім. Жарайды, жүр деп, тоғайдың ішінде ағаш сақтайтын қорасы бар екен, сонда ертіп барып, самсаған кеспелтек ағаштың ішінен біреуін алды. Қыстыңкүні кесілген.

Ахметжан әңгімені іліп алып кетті.

– Кәмәлия қару да соққан. Түзу мылтық соның ғана қолынан келген.

Әжігерей елең ете қалды.

Ата, түзу мылтық деген не? Мылтықтың бәрі түзу емес пе?

Нысанаға доп тиетін мылтықты түзу мылтық дейді, – деді Сабыт» [Әбдезұлы, 2004: 208].

Жазушының шығармасында диалогты шебер қолдану үлгісі айқын көрінеді. Көркем әдебиеттегі диалог-кейіпкердің табиғатын, мінез болмысын, сөйлеу мәнерін, әшкерелер өте жауапты да күрделі психологиялық мезет. Ол бірден бірнеше міндеттерді қатар атқарады. Диалогқа адамның қатысы әр сөздің адамға қалай әсер еткені арқылы байқалады. Адамға қаратылып айтылған сөзге тек жауапсөз қайтарылмайды. Сонымен бірге бет құбылысы, дене ишараты, өзге де еріксіз әрекет, әрқилы қимыл-қозғалыстар жүзеге асуы өте мүмкін [Кекілбаев, 1989: 108].

– Ахметжан атам сол Жұмағұл ғой, – деді даусы дір етіп.

– Дұрыс айтасың, – деді Сабыт, – Ахметжан сол Жұмағұл. Ақ патша оның алмаған нәрсесін қалдырмады. Тілін кесті, өнерін кесті. Ақырында қабырғасын сөгіп жүрегін суырды.

– Ал ағаш ат ше? Ағаш ат не болғаны?

– Ағаш ат Ахметжан атаңның ешкімге бұйырмай, ешкімге қонбай кеткен ғажайып өнері. Өзімен бірге кеткен өнері.

Түс көрудің өзі кейіпкер психологиясында рационалды және интуитивті бастама ретінде көрінсе де бергін келе жазушының жекелеген шеберлігіне байланысты адамзаттың бүкіл психикасына тереңдеп енудің таптырмас кілтін тауып берді. Ол оқырманның да адам психологиясын терең түсінудің, жан-жақты білуінің белсенді көркемдік құралы бола білді.

Түс көру – қазақтың психологиялық прозасында және әдебиеттану ғылымында ең негізгі көркемдік тәсіл және оның басты моделі ретінде қолданылады.

Көркем әдебиеттегі түс көру тәсілінің ең басты көркемдік қызметі-психологиялық нақтылықты дәл бейнелейді [Әбдезұлы, 2007: 49].

Осы бөлмедегі барлық мүлік, барлық елес салған ажалдың әні. Қорыққан жоқ. Жүректі шексіз мұң, арылмас өкініш қана билеген. Ахметжан атасы... бақиға кетті. Ол

енді ешқашан қайтпайды. Өлі талай көктем келер. Бірақ ол көктемнің жұпары дархан атасын оята алмайды. Оны енді ешбір көктем тірілте алмайды [Әбдезұлы, 2003: 185].

Ата өлімінің ауыр салмағын пәк көңілді сәби жүрегіне түскен жарақат ретінде көрсете отырып, автор немере мен ата қарым-қатынасы жайлы фольклорлық сананы тірек етеді. Ахметжан секілді аяулы кейіпкерге тұтас көпшіліктің жаны қайғырады, жоқтайды.

Шығарманың көңілге жайлы күлкі үйіріп, ата дәстүрден ауытқыған жандардың қысылып-қымтырылған сәтін көрсетуі де ұтымды эпизод. Сабыт пен Күлбағиланың жолаушы қартқа қонақасыға мал соя алмай, күнделікті асты ұсынып ыңғайсыздыққа ұшырауы халқымыздың қонақжайлық қасиетін көрсететін көркемдік деталь [Әбдезұлы, 2003: 183].

Себебі, қазақ халқының ең асыл қасиеттерінің бірі – үйіне келген адамды жылы жүзбен қарсы алып, құрметтеп шығарып салатын қонақжайлық мінезі. Кез келген жолаушының өз үйінде қонақтың еншісі бар деген ұғымы халық санасында берік орын алған. Ол туралы аңыз Алаш атымен байланыстырылады. «Алаш қартайған кезінде қолындағы бар малды төртке бөліп, үш бөлікті үш баласы – Ұлы, Орта және Кіші жүзге беріпті-мыс. Ал өзінде қалған төртінші бөлікті қонақ сыбағасы болсын деп, үшеуінің ортақ меншігіне беріпті [Әбдезұлы, 2007: 270]. Өйткені, жолаушы жүрген адам өзімен бірге барлық азығын алып жүруге мүмкіндігі жоқ, сондықтан әр жолаушыға қандай қазақ болмасын тегін тамақ, жылы орын, т.б. қажетті қамқорлықтар жасап тұруға міндетті болады. Қазақ дәстүрінде қонақасын дұрыстап бермеу сараңдық саналып, ол жеке отағасының, отбасының ғана емес, жалпы ел-жұрттың атына келетін сын ретінде ұғынылған. Себебі бұл ұғым, бір жағынан, «қырықтың бірі – Қыдыр» деген түсінігімен тамырласып кеткен. Қонақ күтудің өзіндік әдет-нормалары қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен, бұл шарттардың сақталуы қатаң талап етілген. Мысалы; күтіп алудан шығарып салуға дейінгі аралықтағы сан түрлі міндеттер: алдынан шығып күтіп алып, аттан түсіріп, атын байлау, амандасу, төрге оздыру, мал сойып, қонақасы беру, бас қойып, мүшелі сүйек тарту, қызық-думан өткізу мен шығарып салу рәсімдері. Сондай-ақ қонақты тек күтуші ғана емес, қонаққа келушіге де үлкен талаптар қойылған. «Түскенше қонақ ұялады, түскен соң үй иесі ұялады» деген мақал осыны аңғартады [Әсемқұлов, 2016: 17, 22].

Ортаңғы бөлменің есігі ашылып қойдың басы көрінгенде қонақ қария сасқалақтап қолын сермеген.

– Ойбай, әуре болма, қарағым. Соймай-ақ қой, керегі жоқ. Мен тойып отырмын. Керегі жоқ, керегі жоқ.

Сабыт «керегі жоқты» тыңдаған жоқ. Аузын бір сипап қойды жайратып тастады. Аздан соң қазанға ет салынды. Сүт пісірімнен кейін қойдың жылы-жұмсағынан қуырылған қаражігер қуырдақ та алдыға келген.

Жазушы диалогты шебер қолданады. Себебі, «...Диалог арқылы кейіпкерлердің ішкі сыры аңғарылады. Яғни әр кейіпкердің сөз саптауынан, оның ой-толғанысынан, сөйлеу өзгешелігінен жан дүниесі айқын елес береді. Жазушының шеберлігі де әр кейіпкердің мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуінен көрінеді». Қонағын күтуде біраз әбігерленген үй иелерінің жан әлеміне тереңдеп бойлататын бұл диалогтарда қазақи пейілдің, ақжарқын көңілдің сипаты бар [Әсемқұлов, 2016: 43, 53].

Жалпы қорыта келгенде адамның жалпы өмірдегі орны, бүкіл тіршілігінің мән – мағынасы – ең алдымен не үшін жер басып жүргендігін, бүкіл болмысын қаншалықты сезіне білгендігіне тікелей байланысты. Халықтың дәстүрлі эстетикасы мен генетикалық байланыстың жандануы ұлттық рухты жаңғыртуды қажет етіп отырған, заман талабының рухани сұранысын өтейтін өнегелі үрдіс. Бұл тұрғыда қазақ прозасындағы қаламгерлердің кең тынысты творчестволық құлашы танылады.

Пайдаланылған Әдебиеттер

Әбдезұлы, Қ., (2003). *Жазушы және заман шындығы*. Алматы: Қазақ университеті, 2003.

Әбдезұлы, Қ., (2004). *Тарих және тағдыр*. Алматы: Қазығұрт.

Әбдезұлы, Қ., (2006). *Тәкен Әлімқұлов және қазақ прозасы*. Алматы: Арыс.

Әбдезұлы, Қ., (2007). *Таным көкжиегі*. Алматы: Қазақ университеті.

Әсемқұлов, Т., (2016). *Талтүс*. Алматы.

Жүнісбекова, К., Ә (2004). *Абайділданов Поэзиясындағы Көркемдік Ізденістер*. Филол. ғыл. канд. дис., Алматы.

Кекілбаев Ә., (1989). *Таңдамалы шығ. I том*. Алматы: Жазушы.